

บทคัดย่อ

Abstract

การวิจัยเรื่องสิทธิชุมชนอีสานนี้ เป็นการวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วม ระหว่างปี ๒๕๕๖-๒๕๕๙ ใน ๓ พื้นที่วิจัย คือ ลุ่มน้ำมูน ลุ่มน้ำชี และพื้นที่ป่าภูสีฐาน พื้นที่ดังกล่าวล้วนกำลังประสบผลกระทบจากโครงการพัฒนาเกี่ยวกับการจัดการทรัพยากรของรัฐ ทั้งจากการจัดการน้ำโดยการสร้างเขื่อน การประกาศป่าอนุรักษ์ทับที่อยู่อาศัยและที่ทำกินของราษฎร และ การใช้ทรัพยากรโดยภาคเอกชน คือการดูดทรายในลำน้ำและการกว้านซื้อที่ดินเพื่อทำไร่อ้อยขนาดใหญ่ โจทย์วิจัยสำคัญ คือ ชุมชนท้องถิ่นในพื้นที่เป้าหมายจะพัฒนาขีดความสามารถในการใช้สิทธิการจัดการทรัพยากรธรรมชาติอย่างยั่งยืนโดยองค์กรชุมชนอย่างไร? ซึ่งมีโจทย์ย่อยในการศึกษาถึงกระบวนการและเงื่อนไขการละเมิดสิทธิ การพัฒนาขีดความสามารถในการใช้สิทธิของชุมชน รูปแบบทางเลือกในการจัดการทรัพยากรอย่างยั่งยืนโดยองค์กรชุมชนและกระบวนการที่เหมาะสมในการส่งเสริมการใช้สิทธิของชุมชน

นักวิจัยของโครงการเป็นนักพัฒนาองค์กรพัฒนาเอกชน ที่ทำงานร่วมกับชาวบ้านมาแต่เดิม และใช้กระบวนการวิจัยนี้ในการเรียนรู้และปฏิบัติการร่วมกับ "นักวิจัยชาวบ้าน" และผู้นำชุมชน ตลอดระยะเวลา ๓ ปี ข้อค้นพบสำคัญของการวิจัย คือ

๑) ดินแดนที่เรียก "ภาคอีสาน" เป็นถิ่นฐานที่มีความเหมาะสมในการตั้งถิ่นฐานของมนุษย์ และมีพัฒนาการต่อเนื่องของความเป็น "ชุมชน" บนฐานทรัพยากรที่อุดมสมบูรณ์มาหลายพันปี ยุคประวัติศาสตร์มีความเปลี่ยนแปลงเคลื่อนไหวอยู่ใต้อิทธิพลวัฒนธรรมแห่งอาณาจักร เขมร ลาว และสยาม หล่อหลอมเป็นคนพวกเดียวกันด้วยระบบความเชื่อเรื่องผี ศาสนาพุทธและศาสนาพราหมณ์

๒) ระบบสิทธิชุมชนอีสาน เป็นระบบคิดที่มีเหตุมีผล สร้างขึ้นมาจากการพิสูจน์ทดสอบ ลองผิดลองถูกท่ามกลางความเปลี่ยนแปลงทางประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมชุมชน ที่ถูกกระทำจากภายนอกและกระบวนการภายใน เกิดเป็นองค์ความรู้ที่ลุ่มลึกเกี่ยวกับธรรมชาติ เกี่ยวกับคนกับสังคมและองค์ความรู้เกี่ยวกับจิตวิญญาณ ชุมชนอีสานมีหลักคุณค่าอันเป็นรากฐานของการกำหนดขอบเขตอำนาจหน้าที่ของแต่ละคน หรือ "สิทธิชุมชน" หลักคุณค่านั้น ได้แก่ หลักความเชื่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์ หลักศีลธรรมและบุญกรรมตามหลักศาสนา หลักอาวุโสและบารมี หลักทรัพย์สินส่วนรวม หลักความยั่งยืนและหลักความยุติธรรมในการอยู่ร่วมกัน มีลักษณะกรรมสิทธิ์เป็นสิทธิเชิงซ้อน ดำรงอยู่ร่วมกันระหว่างสิทธิส่วนบุคคล สิทธิเครือญาติ สิทธิส่วนรวม สิทธิรัฐและสิทธิ

สาธารณะ ซึ่งมีความยืดหยุ่น สามารถอำนวยความสะดวกให้กับทุกฝ่าย มีกฎระเบียบตาม จารีตประเพณี คือ "ฮัต๑๒ คอง๑๔" อันเป็นแนวปฏิบัติตามประเพณี "ชะล่า" หรือข้อห้าม และ "ผญา" ซึ่งเป็นข้อคิดคำเตือน มีระบบการพิจารณาลงโทษโดยกลไกภายในของชุมชน ถือได้ว่า ชุมชนอีสานมีระบบการจัดการภายในและมีศักยภาพในการ "ปกครองตนเอง" ในระดับสูง

๓) การละเมิดสิทธิชุมชนโดยรัฐและทุนที่เกิดขึ้น ได้แก่ สิทธิการเข้าถึง ไร่ประโยชน์ และ จัดการดูแลทรัพยากร สิทธิกรรมสิทธิ์ตามจารีตประเพณี สิทธิการตั้งถิ่นฐานและความสงบสันติ ของชุมชน สิทธิด้านข่าวสารและการมีส่วนร่วม การละเมิดสิทธิ์เกิดขึ้นบนเงื่อนไขของการ ครอบงำทางด้านความรู้และอุดมการณ์จากรัฐ เงื่อนไขทางกฎหมายและนโยบายรัฐที่ไม่รับรอง สิทธิชุมชน และเงื่อนไขทางวัฒนธรรม-ประวัติศาสตร์ที่สร้างจิตสำนึกแก่ชุมชนอีสานให้เป็น "ผู้ สยบยอมต่ออำนาจรัฐ"

๔) พบว่า ชุมชนอีสานในสถานการณ์ใหม่ ซึ่งถูก "ละเมิดสิทธิชุมชน" ได้ "ปรับตัว" จาก การยอมจำนน หลบหลีก และการหวังพึ่งอำนาจที่เหนือกว่า มาเป็นเคลื่อนไหวทางสังคมและกด- ดันต่อรัฐด้วยสันติวิธี ขณะเดียวกันก็มีการปรับตัวทางวัฒนธรรม เศรษฐกิจและปรับกติกา และกลไกการจัดการชุมชน ซึ่งแยกการเคลื่อนไหวออกได้เป็น ๒ ด้านใหญ่ๆ คือ

(๔.๑) การเคลื่อนไหวเพื่อจัดดุลความสัมพันธ์กับภายนอก หรือการ "สร้าง อำนาจ" ของกลุ่มคนที่ "ไร้อำนาจ" โดยใช้หลักสันติวิธี คือการตั้งอยู่ในสัจจะยึดมั่นกับความจริง ไม่เบียดเบียนทำร้ายและการอดทนยอมรับความทุกข์เพื่อยืนยันสัจจะ มีการเลือกใช้ยุทธวิธีอย่าง หลากหลาย ทั้งการเคลื่อนไหวตามช่องทางเมืองปกติหรือการร้องเรียนต่อราชการ และการ เคลื่อนไหวทางสังคมเพื่อสร้างช่องทางใหม่ในการแก้ปัญหา โดยการสร้างพื้นที่ทางข่าวสาร การ ชุมชน การเดินรณรงค์ เดินขบวน การถือแฟงหรือการปฏิบัติเพื่อปฏิเสศกฎหมายที่ไม่เป็นธรรม การใช้วัฒนธรรมประเพณีของชุมชนในการเคลื่อนไหว การสร้างเครือข่ายและพันธมิตรทาง การเมือง การเปิดเวทีสาธารณะ การสร้างข้อตกลงกับเจ้าหน้าที่รัฐในระดับพื้นที่ การเคลื่อนไหว เหล่านี้สามารถสร้างช่องทางใหม่ที่เปิดโอกาสให้ชาวบ้านเข้าไปมีส่วนร่วมในกระบวนการ แก้ปัญหาได้

(๔.๒) การสร้างความเข้มแข็งภายในของชุมชน เป็นการเคลื่อนไหวเพื่อสร้าง "กระบวนการเรียนรู้" โดยการพัฒนากระบวนการประชุม การวิจัยชาวบ้าน การเรียนรู้ท่ามกลางปฏิบัติ การสรุปทบทเรียน และการเรียนรู้จากภายนอกโดยการศึกษาดูงาน ฝึกอบรม "การจัดตั้งกลุ่ม/ องค์กร/เครือข่ายให้เข้มแข็ง", "การสร้างเศรษฐกิจชุมชน", "การปรับกติกาและกลไกการจัดการ ชุมชน" และ "การสร้างรูปแบบการจัดการทรัพยากรอย่างยั่งยืนของชุมชน"

๕) พบว่า ชุมชนสามารถพัฒนาทางเลือกในการจัดการทรัพยากรดิน น้ำ ป่า อย่างมี ประสิทธิภาพ มีความยั่งยืนและเป็นธรรม โดยประสมประสานจารีตประเพณีและการจัดการ สมัยใหม่ด้วยสร้างการมีส่วนร่วมในการใช้ประโยชน์และการถ่วงดุลจากภายนอกในสัดส่วนที่ เหมาะสม

๖) กระบวนการที่เหมาะสมในการส่งเสริมสิทธิชุมชน คือ ผู้ส่งเสริมต้องให้ข้อมูลและสนับสนุนส่งเสริมให้องค์กรชาวบ้านเกิดกระบวนการเรียนรู้อย่างเท่าทันสถานการณ์และลุกขึ้นมาใช้สิทธิของตน เชื่อมโยงให้เกิดการมีส่วนร่วมของทุกภาคส่วนในการแก้ปัญหาและองค์กรภายนอกต้องทำงานร่วมกับชุมชนอย่างเกะติดและกลมกลืน

๗) ข้อเสนอสำคัญของงานวิจัยนี้ คือ **ชุมชน** ต้องสร้างความเข้มแข็งและใช้สิทธิในการจัดการทรัพยากรของชุมชน สร้างแผนพัฒนาของชุมชนบนหลักการ “กำหนดอนาคตของตนเอง” ในกรณีละเมิดสิทธิชุมชนสามารถใช้ “สันติวิธี” เพื่อแก้ปัญหา รัฐ ควรทบทวนระเบียบกฎหมายที่เป็นอุปสรรคและสร้างกระบวนการเรียนรู้พร้อมการผลักดันกฎหมายรับรองสิทธิชุมชน และ **องค์กรส่งเสริมสิทธิชุมชน** ควรร่วมสร้างองค์ความรู้ สร้างความเคลื่อนไหวและเชื่อมโยงความร่วมมือ สร้างเครือข่ายและผลักดันการเคลื่อนไหวเพื่อสิทธิชุมชนด้วยวิธีที่หลากหลาย

กิตติกรรมประกาศ

สำหรับพวกเรา ซึ่งทำงานแบบองค์กรพัฒนาเอกชนมาอย่างยาวนาน เมื่อหันมาทำงานวิจัยอย่างที่ปรากฏรายงานในเอกสารนี้ เป็นเรื่องยากลำบากสุดประมาณ ความไม่สัมพันธ์ต่อการวิจัยอย่างเป็นระเบียบแบบแผนทำให้เราต้องใช้เวลานานเหลือเกินในการทำทุกอย่างตามระเบียบนี้ให้ได้ครบ อย่างไรก็ตาม เมื่อเวลาผ่านไป เราค้นพบว่า งานวิจัยเป็นเครื่องมือที่ทรงพลังอันเราควรได้ใช้เป็นเครื่องมือในการทำงานต่อไป คิดประสาณักสู้ก็ต้องบอกกันว่าควร "ทำซ้ำ" ให้ใช้เครื่องมือนี้เป็น แต่ควรมีการจัดการใหม่

เรามั่นใจที่จะนำพาตัวเองข้ามพ้นความไม่รู้ ทะลุข้อจำกัดที่ว่าคนทำงานพัฒนาไม่ได้ค้นคว้าหาความรู้ใหม่ และปล่อยให้ข้อมูลที่เต็มอยู่ในตู้กลายเป็นขยะ ประสบการณ์ดีๆ และความรู้จากการทำงานมักแฝงและฝังอยู่ในตัวบุคคล สารภาพกัน ณ ที่นี้ว่า เมื่อโครงการวิจัยหมดเวลาและหมดเงินแล้วนั้นดอก ที่เราได้เรียนวิจัยอย่างจริงจัง เวลาแปดสิบเปอร์เซ็นต์ของปีครึ่งที่ผ่านมาเราใช้สำหรับเรียนและเขียน ไม่มีหระกับความยากจนและผลกระทบอื่นในชีวิต เรียนได้ขนาดไหนก็ขอให้รายงานฉบับนี้เป็นผู้ตอบ เมื่องานชิ้นนี้จบลงก็รู้ตัวว่ารู้สึกผิดต่อองค์กรให้ทุนและเพื่อนร่วมงานทุกภาคที่มีเราเป็นตัวถ่วง และเป็นหนี้บุญคุณคนรอบข้างอย่างมากมาย

แรงบันดาลใจสำคัญที่ผลักดันให้เราทำงานนี้อย่างเหนียวและท้อไม่ได้ ก็คือชาวบ้านชาวนานักต่อสู้แห่งภาคอีสานที่เราได้ร่วมเรียนรู้ร่วมสู้มาด้วยกัน มีสิ่งที่พวกเราเชื่อร่วมกัน คือ "สิทธิชุมชน" จะต้องมีตัวตนแจ่มชัดขึ้นมาและจะเป็นเครื่องสร้างพลังให้เราสู้ต่อไป พอบุญมาวงศ์ทอง ชาวลุ่มน้ำมูนกล่าวไว้ว่า...การวิจัยนี้ ทำให้ผมสำนึกในบุญคุณของบรรพบุรุษ คิดทบทวนคดีคำสอน ผมเริ่มเขียนบันทึก ผมมีความรู้จริงและมีความกล้ามากขึ้น ครอบครัวผมก็เห็นด้วย ...ต้องให้คำมั่นกันไว้ว่างานวิจัยนี้จะไม่มีวันถูกชุกไว้บนหิ้งเด็ดขาด สำหรับชาวบ้านแม้งานวิจัยสิทธิชุมชนสิ้นสุดลงแล้ว แต่ภารกิจการต่อสู้ของพวกเขาจะต้องดำเนินต่อไปอย่างมีอาจสิ้นสุดลงได้ ชาวบ้านนั้นทำการ "วิจัย" อยู่ตลอดเวลา บางเรื่องต้องจ่ายด้วยชีวิต

เราได้รับโอกาสอันสำคัญยิ่งนี้จาก อาจารย์เสน่ห์ จามริก, คณะกรรมการโครงการทุกท่าน และการสนับสนุนด้วยดีจาก สกว. แรงบันดาลใจสำคัญจากอาจารย์บำรุง บุญปัญญา นักสู้สามัญชนที่สู้เพื่อคนจนมาชั่วชีวิต อาจารย์บัญญัติ แก้วส่อง , มหาประสิทธิ์ พรหมนอก,

อกนิษฐ์ ป้องภัย, สุมณฑา เหล่าชัย, วิพัฒนาชัย พิมพ์หิน ผู้เป็นกรรมการและให้คำปรึกษา
วิจารณ์ ยุแห่ย์ ทำท่ายให้เราทำงานอย่างสุขุมแต่มีรสชาติ ขอบคุณกบและโหน่ง นกศยามล
และพีตีวเรวตี อาจารย์ทรงพล อาจารย์ศรีประภา และอาจารย์เพิ่มศักดิ์ ที่สอนวิชาวิจัยให้เรา
เสมอ ๆ ท่ามกลางการทำงานนี้ ขอบคุณครูบาอาจารย์ทุกท่านที่เราใช้วิชา “ครูพักลักจำ”...
อาจารย์บัณฑิต อ่อนดำ, อาจารย์ศรีศักร วัลลิโภดม, อาจารย์สุธี ประศาสน์เศรษฐ, อาจารย์
ประภาส ปิ่นตบแต่ง รวมทั้งอาจารย์มนัส ธีัญญเกษตร และอีกหลายท่านที่ไม่อาจกล่าวได้หมด

สำคัญมากคือ ครอบครัวของพวกเราที่เป็นกองสนับสนุน ให้เวลา มอบความเข้าใจและ
กำลังใจให้เราได้หยัดยืนมีรู้ท้อถอย และน้องพีทุกคนในบ้านเลขที่ ๕๓/๑ ที่ให้หีบยืมอุปกรณ์
ทุกอย่าง และเฝ้าค้ำจุนในทุกทางให้เราทำงานใหญ่อยู่ท่ามกลางบรรยากาศของความยากจน

สนั่น ชูสกุลและคณะ

พฤษภาคม ๒๕๕๐